

Sinonim

S. PADMOSOEKOTJO

Sinonim bererti nama yang jumlahnya sampai sepuluh milik seseorang, atau seorang mempunyai sepuluh nama. Misalnya dalam cerita wayang, kesatria dari Madukara bernama (1) Janaka, (2) Arjuna, (3) Dananjaya, (4) Parta, (5) Pamadhe, (6) Bambang Kendhiwratnala, (7) Margana, (8) Endraputra, (9) Kombang Ali-Ali dan (10) Prabu Karithi. Nama kesatria itu sudah lengkap dengan bilangan sepuluh, walaupun masih mempunyai nama lainnya.

Dalam kesusasteraan, perkataan sinonim ini bukan untuk kata nama sahaja, tetapi juga untuk kata-kata lainnya. Kadang kala sinonim daripada satu kata dapat sampai sepuluh macam. Bahkan, ada yang lebih dari sepuluh macam sinonim kata. Sinonim kata itu mempunyai erti yang sama atau hampir mirip ertinya. Perhatikan contoh-contoh di bawah ini.

- a. Kata-kata (1) *kawentar*, (2) *kalok*, (3) *kaloka*, (4) *kasusra*, (5) *kasub*, (6) *kondhang*, (7) *kongas*, (8) *komuk*, (9) *kombul*, (10) *kaonang-onang*, (11) *kajuwara*, (12) *kajanapriya*. Semua kata itu bererti ketahuan, terkenal, termasyhur, tersohor. Sinonim kata-kata tersebut berjumlah dua-belas, lebih dari sepuluh macam tetapi juga disebut sinonim.
- b. Kata-kata (1) *murda*, (2) *mustaka*, (3) *ulu*, (4) *utamangga*, (5) *kepala*, (6) *raksi*, (7) *sirah*. Semua kata-kata itu bererti kepala. Walaupun tidak berjumlah sampai sepuluh, tetapi juga disebut sinonim.
- c. Kata-kata (1) *cekel*, (2) *cantrik*, (3) *manguyu*, (4) *jejanggan*, (5) *puthut*, (6) *endhang*, (7) *wasi*, (8) *uluguntung*. Semua kata kata itu bererti murid pendeta. Walaupun erti kata-kata itu tidaklah sama (kerana ada kelas-kelasnya), tetapi kerana ada dalam satu kumpulan, maka juga disebut sinonim.

Untuk mempelajari kesusasteraan Jawa diperlukan pengetahuan dan wawasan luas tentang sinonim. Hal itu perlu diketahui agar akan menjadi mudah apabila diminta membuat karangan yang diekspresikan dengan puisi dengan menyesuaikan kata dengan hukum bunyi di akhir baris. Untuk mengetahui dan memahami isi karya sastera yang memuatkan sinonim diperlukan pembacaan yang berulang-ulang. Hal itu perlu dilakukan untuk mengetahui bagaimana untuk memahami erti kata daripada sinonim yang ada dalam sesuatu karya sastera itu. Misalnya, puisi tradisional Jawa *Kinanthi* di bawah ini yang memuatkan kata-kata sinonim.

1. *pandhita maharsi wiku*
dwija wipra ajar muni

*yogiswara dwijawara
suyati resi mahayekti
dewa **apsara dewata**
jawata sura hyang luwih*

Puisi di atas mempunyai dua macam kata sinonim, iaitu kata *pandhita* dan *dewa*. Kata *pandhita* ‘pertapa’ mempunyai sinonim kata berjumlah sebelas kata. Kata *dewa* ‘dewa’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata.

2. *widadari **surawadu**
apsari dewi bathari
lanang **jaler jalu priya**
wadon **dyah wanita rini**
kusuma retna juwita
wanudya dayinta gini*

Puisi di atas mempunyai tiga macam kata sinonim, iaitu kata *widadari*, *lanang* dan *wadon*. Kata *widadari* ‘bidadari’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata. Kata *lanang* ‘laki-laki’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *wadon* ‘perempuan’ mempunyai sinonim kata berjumlah sembilan kata.

3. *uwong **jana janma manus**
anak **suta sunu siwi**
tanaya weka atmaja
ibu **biyung biyang wibi**
rena umi myang puyengan
bapa **yayah rama sdarmi***

Dalam puisi di atas ada empat macam kata sinonim, iaitu kata *uwong*, *anak*, *ibu* dan *bapa*. Kata *uwong* ‘orang’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *anak* ‘anak’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *ibu* ‘ibu’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *bapa* ‘bapak’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

4. *ratu **aji katong dhatu**
nata narendra narpati
sri pamasa nareswara
bumipala bumipati
narpa raja naradipa
buminata sri bupati*

Puisi di atas mempunyai satu macam kata sinonim, iaitu kata *ratu*. Kata *ratu* ‘raja’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima belas kata.

5. *prameswari* **narpawadu**
narpapadni natadewi
sori lan narpadajinta
dene patih nindya-mantri
mantrimuka mantriwredha
wrangkapraja mantringarsi

Puisi di atas mempunyai dua macam kata sinonim, yaitu kata *prameswari* dan *patih*. Kata *prameswari* ‘permaisuri’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *patih* ‘patih’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata.

6. *mungsuh* **parangmuka satru**
senapati pramugari
senapatya narawara
hulubalang bretyapati
bala wadya wrahatbala
tantra balakoswa sakti

Puisi di atas mempunyai tiga macam kata sinonim, yaitu kata *mungsuh*, *senapati*, dan *bala*. Kata *mungsuh* ‘musuh’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *senapati* ‘hulubalang’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *bala* ‘tentara’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata.

7. *buta* **ditya yaksa diyu**
klana asura dnawa wil
jaran swa aswa turangga
kuda lan titihan wajik
gajah dirada dipangga
asti liman dipa esthi

Puisi di atas mempunyai tiga macam kata sinonim, yaitu kata *buta*, *jaran*, dan *gajah*. Kata *buta* ‘raksasa’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata. Kata *jaran* ‘kuda’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *gajah* ‘gajah’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata.

8. *mati* **layon lalis lampus**
lena pralaya ngemasi
padhem antaka palastra
mangan nadhah boga bukti
lunga merad mentar mendra
linggar wisata les anis

Puisi di atas mempunyai tiga macam kata sinonim, yaitu kata *mati*, *mangan*, dan *lunga*. Kata *mati* ‘mati’ mempunyai sinonim kata berjumlah sembilan kata.

Kata *mangan* ‘makan’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *lunga* ‘pergi’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata.

9. *perang rana yuda pupuh*
laga bandayuda jurit
kewuhan kaweken kewran
kanca rowang rewang kanthi
nepsu bendu krodha duka
muntap bramantya amuring

Puisi di atas mempunyai empat macam kata sinonim, iaitu kata *perang*, *kewuhan*, *kanca*, dan *nepsu*. Kata *perang* ‘berperang’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *kewuhan* ‘repot’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *kanca* ‘kawan’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *nepsu* ‘marah’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata.

10. *keris katga criga suduk*
patrem kagem para putri
pedhang sabet lan candrasa
gada bindi dhendha lori
panah astra sara bana
warastra nraca jemparing

Puisi di atas mempunyai empat macam kata sinonim, iaitu kata *keris*, *pedhang*, *gada*, dan *panah*. Kata *keris* ‘keris’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata. Kata *pedhang* ‘pedang’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *gada* ‘gada, penggada’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *panah* ‘anak panah’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata.

11. *gendhewa langkap lan busur*
laras panglepas jemparing
gaman bedhama sanjata
kareta rata pedhati
ratangga jana wimana
siyaga samekta mranti

Puisi di atas mempunyai empat macam kata sinonim, iaitu kata *gendhewa*, *gaman*, *kareta* dan *siyaga*. Kata *gandhewa* ‘busur (panah)’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata. Kata *gaman* ‘senjata’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *kareta* ‘kereta’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata. Kata *siyaga* ‘siap’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

12. *kadhaton* **kraton kadhatun**
dhatulaya pura puri
omah panti syasa wisma
seba marak ngadhep nangkil
sitiluhur sitibentar
iku ateges sitinggil

Puisi di atas mengandung empat macam kata sinonim, yaitu kata *kadhaton*, *omah*, *seba*, dan *sitiluhur*. Kata *kadhaton* ‘istana’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *omah* ‘rumah’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *seba* ‘menghadap raja’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *sitiluhur* ‘bangsal, aula’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

13. *gunung ardi wukir meru*
ancala parwata giri
prabata arga aldaka
alas jenggala wanadri
kali bangawan narmada
udan warsa jawah

Puisi di atas memuat empat macam kata sinonim, yaitu kata *gunung*, *alas*, *kali* dan *udan*. Kata *gunung* ‘gunung’ mempunyai sinonim kata berjumlah sembilan kata. Kata *alas* ‘hutan’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *kali* ‘sungai’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *udan* ‘hujan’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

14. *sagara samodra laut*
tasik jladri jalanidhi
iwak matswa ulam mina
kaga kukila twin paksi
ula sarpa ya taksaka
cacing lusi miwah wrejit

Puisi di atas memuat lima macam kata sinonim, yaitu kata *sagara*, *iwak*, *kaga*, *ula* dan *cacing*. Kata *sagara* ‘laut’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *iwak* ‘ikan’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *kaga* ‘burung’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *ula* ‘ular’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *cacing* ‘cacing’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

15. *banyu warih tirta sindu*
her arjuna we jahnawi

jala tuban ya udaka
*bledeg **gelap erawati***
*gludhug **guntur grah gurnita***
geter pater nggegirisi

Puisi di atas memuat tiga macam kata sinonim, iaitu kata *banyu*, *bledheg* dan *gludhug*. Kata *banyu* ‘air’ mempunyai sinonim kata berjumlah sepuluh kata. Kata *bledheg* ‘halilintar’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *gludhug* ‘guntur’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata.

16. *kebo **mundhing misa ndanu***
*kaya **pindha pendah kadi***
lir mimba lan yayah kadya
*galak **rota krura ugi***
wirodra lodra wiroda
*sakeh **sagung sanggya salwir***

Puisi tersebut di atas memuat empat macam kata Sinonim, iaitu kata *kebo*, *kaya*, *galak* dan *sakeh*. Kata *kebo* ‘kerbau’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *kaya* ‘seperti’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata. Kata *galak* ‘ganas’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *sakeh* ‘semua’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

17. *becik **tama adi luhung***
yogya endah edi peni
*jeneng **parab sambat asma***
bisikan tengran wewangi
*bangke **kunarpa kuwanda***
*bojo **kalulut kucumbu***

Puisi di atas memuat empat macam kata sinonim, iaitu kata *becik*, *jeneng*, *bangke* dan *bojo*. Kata *becik* ‘baik’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata. Kata *jeneng* ‘nama’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *bangke* ‘bangkai’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *bojo* ‘suami (isteri)’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

18. *anjing **sona srenggalasu***
*kethek **wre wanara kapi***
juris rewanda palwaga
*macan **mong sardula kenging***
*kombang **bremara sadpada***
*lara **roga gerah agring***

Puisi di atas memuat lima macam kata sinonim, yaitu kata *anjing*, *kethek*, *macan*, *kombang* dan *lara*. Kata *anjing* ‘anjing’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *kethek* ‘kera’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *macan* ‘harimau’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *kombang* ‘kumbang’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *lara* ‘sakit’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

19. *mlaku lumaksana laju*
laksita mlampah lumaris
туру sare guling nendra
wruh wrin upiksa udani
myat anon uninga wikan
arep arsa ayun apti

Puisi di atas memuat empat macam kata sinonim, yaitu kata *mlaku*, *туру*, *wruh* dan *arep*. Kata *mlaku* ‘berjalan’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *туру* ‘tidur’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *wruh* ‘melihat’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata. Kata *arep* ‘akan’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

20. *omong micara muwus*
mojar nabda wacana ngling
katon kawuryan kawangwang
kasatmata keksi kengis
karep praja abipraya
sumedya parasdya kapti

Puisi di atas memuat empat macam kata sinonim, yaitu kata *omong*, *katon*, *karep* dan *sumedya*. Kata *omong* ‘berbicara’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *katon* ‘terlihat’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *karep* ‘kehendak’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *sumedya* ‘bermaksud’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

21. *ati driya pana kalbu*
nala tyas wardaya galih
kendel sudira nirbaya
tatag tanggon sura wani
kalah kasor kawon kandhap
kandhah kalindhah ketitih

Puisi tersebut di atas memuat tiga macam kata sinonim, yaitu kata *ati*, *kendel* dan *kalah*. Kata *ati* ‘hati’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata. Kata *kendel* ‘berani’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *kalah* ‘kalah’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata.

22. *kesengsem **lengleg wulangun**
mangunkung kasmaran brangti
krungrungan brangta kandhuhan
seneng **trustha sakengkapti**
harsaya harsana girang
serik **eru rengu runtik***

Puisi di atas mengandungi tiga macam kata sinonim, iaitu kata *kesengsem*, *seneng* dan *serik*. Kata *kesengsem* ‘birahi’ mempunyai sinonim kata berjumlah delapan kata. Kata *seneng* ‘senang’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *serik* ‘sakit hati’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

23. *rusak **rurah punah swuh rug**
brastha remak rabasa nir
sedhik **turida duhkita**
margiyuh rimang rudatin
tikbra rudita sungkawa
wigena katresan kingkin*

Puisi di atas memuat dua macam kata sinonim, iaitu kata *rusak* dan *sedhik*. Kata *rusak* ‘rusak’ mempunyai sinonim kata berjumlah delapan kata. Kata *sedhik* ‘sedih’ mempunyai sinonim kata berjumlah sebelas kata.

24. *sumaput **kantaka kantu**
kapidhara datan eling
slamet **raharja yuwana**
rahayu swasta basuki
kwatir **sumelang sandeya**
wancakdriya walangati*

Puisi di atas memuat tiga macam kata sinonim, iaitu kata *sumaput*, *slamet* dan *kwatir*. Kata *sumaput* ‘pingsan’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata. Kata *slamet* ‘selamat’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *kwatir* ‘khawatir’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata.

25. *misuwur **kaloka kasub**
kondhang kasusra kawarti
kontap kalok kajuwara
kaonang-onang linuwih
kawentar kajanapriya
wedi **wingwrin ulap giris***

Puisi yang tersebut di atas mengandung dua macam kata sinonim, yaitu kata *misuwur* dan *wedi*. Kata *misuwur* ‘terkenal’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua belas kata. Kata *wedi* ‘takut’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

26. *pinter* **guna wignya putus**
nimpuna widigda wasis
lebda limpad tur widura
bodho blilu mudha pingging
kumprung punggung jugul dama
dhewe priyangga pribadi

Puisi yang tersebut di atas memuat tiga macam kata sinonim, yaitu kata *pinter*, *bodho*, dan *dhewe*. Kata *pinter* ‘pandai’ mempunyai sinonim kata berjumlah sembilan kata. Kata *bodho* ‘bodoh’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata. Kata *dhewe* ‘sendiri’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

27. *sirah* **utamangga ulu**
kumba murda mustaka twin
gawe kardi karti karya
sotya retna nila manik
cikben darapon supadya
supaya murih supadi

Puisi yang tersebut di atas memuat empat macam kata sinonim, yaitu kata *sirah*, *gawe*, *sotya*, dan *cikben*. Kata *sirah* ‘kepala’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *gawe* ‘membuat’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *sotya* ‘permata’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *cikben* ‘supaya’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata.

28. *awak* **raga angga tubuh**
mata soca netra eksi
gulu tenggak jangga lungayan
rambut rema keswa weni
sikil paduka sampeyan
tatu labet brana kanin

Puisi yang tersebut di atas memuat enam macam kata sinonim, yaitu kata *awak*, *mata*, *gulu*, *rambut*, *sikil* dan *tatu*. Kata *awak* ‘badan’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *mata* ‘mata’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *gulu* ‘leher’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *rambut* ‘rambut’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *sikil* ‘kaki’

mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *tatu* ‘luka’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

29. *bumi bantala puniku*
pratala kisma pratiwi
mandhala buwana jagad
basundara basundari
langit akasa gagana
antariksa wyat wiyati

Puisi yang tersebut di atas memuat dua macam kata sinonim, iaitu kata *bumi* dan *langit*. Kata *bumi* ‘bumi’ mempunyai sinonim kata berjumlah sembilan kata. Kata *langit* ‘langit’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata.

30. *rembulan candra sitengsu*
basanta lek badra sasi
sitaesmi sasadara
srengenge raditya rawi
radite baskara arka
diwangkara bagaspati

Puisi yang tersebut di atas memuat dua macam kata sinonim, iaitu kata *rembulan* dan *srengenge*. Kata *rembulan* ‘bulan’ mempunyai sinonim kata berjumlah delapan kata. Kata *srengenge* ‘matahari’ mempunyai sinonim kata berjumlah tujuh kata.

31. *lintang wintang sasa kasbut*
kartika sudama tuwin
sorot kirana ujwala
sunu senen anyunari
padhang pranawa pramana
ireng kresna kenging langking

Puisi tersebut di atas memuat empat macam kata sinonim, iaitu kata *lintang*, *sorot*, *padhang* dan *ireng*. Kata *lintang* ‘bintang’ mempunyai sinonim kata berjumlah empat kata. Kata *sorot* ‘sinar’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *padhang* ‘terang’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *ireng* ‘hitam’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata.

32. *putih seta dwala pingul*
ijo royo-royo wilis
kuning jenar kapuranta
abang rekta dadu abrit

merah jingga ambaranang
obong wlagar tunu basmi

Puisi tersebut di atas memuat lima macam kata sinonim, yaitu kata *putih*, *ijo*, *kuning*, *abang* dan *obong*. Kata *putih* ‘putih’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata. Kata *ijo* ‘hijau’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *kuning* ‘kuning’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *abang* ‘merah’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *obong* ‘bakar’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

33. *geni api brama apyu*
dahana pawaka agni
angin braja samirana
sindhung riwut maruta twin
bayu barat aliwawar
dalan enu dlanggung gili

Puisi tersebut di atas memuat tiga macam kata sinonim, yaitu kata *geni*, *angin* dan *dalan*. Kata *geni* ‘api’ mempunyai sinonim kata berjumlah enam kata. Kata *angin* ‘angin’ mempunyai sinonim kata berjumlah delapan kata. Kata *dalan* ‘lebu’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata

34. *wekasan temah panutup*
puwara wasana iti
rampung palestha palastha
tansah anggung manggung titir
datan-anggop sanityasa
wangi arum amrik minging (Ki Padmasoekotjo)

Puisi di atas memuat empat macam kata sinonim, yaitu kata *wekasan*, *rampung*, *tansah* dan *wangi*. Kata *wekasan* ‘akhir’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *rampung* ‘selesai’ mempunyai sinonim kata berjumlah dua kata. Kata *tansah* ‘senantiasa’ mempunyai sinonim kata berjumlah lima kata. Kata *wangi* ‘harum’ mempunyai sinonim kata berjumlah tiga kata.

(Sumber asal buku yang berjudul Ngéngréngan Kasusasteran Djawa, (jilid 1), karya S. Padmasoekotjo Yogyakarta: Hien Hoo Sing, 19***: 88-92).

Penterjemah: Hesti Mulyani
 Perum Griya Pesona Sidoarum Blok B-3,
 Tangkilan, Godean, Sleman,
 55564 Yogyakarta.

Emel: purwoko_joko@yahoo.com